

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

кафедра клінічної психології

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Клієнти знахарів: клініко-психологічне дослідження»**

«Clients of healers: clinical and psychological research»

Виконала: студентка заочної форми навчання
спеціальність 053 Психологія

Астапова Світлана Вікторівна

Керівник д. м. н., професор Простомолотов В.Ф.

⋮

Рецензент д.політ.н., проф. Дунаєва Л.М.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 5 від 22 листопада 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК
протокол № від 2018 р.
Оцінка / /
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

в.о.Піщевська Е.В.

Якупов В.А.

Одеса – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗНАХАРСТВО І ПЕРЕДБАЧЕННЯ НА КАРТАХ ТАРО: ЛІТЕРАТУРНО –ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ	7
1.1. Літературно-теоретичний огляд	7
1.2. Карти Таро: історія виникнення та сучасна практика	15
1.3. Опис карткових провісників і їх клієнтів як зразок окультизму і забобону	16
1.4. Висновки по 1-му розділу	21
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІД- ЖЕННЯ КЛІЄНТІВ ЗНАХАРІВ ТА ВІЩУНІВ	24
2.1. Вибір і обґрунтування застосування психодіагностичних методів і методик дослідження	24
2.2. Клініко-психологічне дослідження	24
2.3. Експериментально-психологічне дослідження: тест для прискоро- реного виявлення забобони, тест Леонгарда-Шмишека, тесту Спілбергера- Ханіна.....	36
2.4. Висновки по 2-му розділу.....	62
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ВИСНОВКИ	
3.1. Результати проведених досліджень і висновки.....	63
3.2. Питання психопрофілактики марновірства у рамках теми диплому.....	65
3.3. Висновки по 3-му розділу.....	72
ВИСНОВОК	73
ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ	77
ДОДАТОК	82

ВСТУП

Знахарство і взагалі окультизм широко розповсюджені серед народів Світу і налічують багатотисячну історію. Маючи в основі магічне мислення, вони процвітали вже на зорі розвитку цивілізації і особливо в епоху середньовіччя, однак і в кінці другого десятиліття XXI століття, тобто в наші дні, часто в ЗМІ не тільки нашої країни, а й усіх інших - в тому числі розвинених - країн світу, а також у всесвітній павутині можна прочитати / побачити пропозиції послуг провісників, чаклунів, віщунів, в т.ч. на картах Таро, екстрасенсів, народних цілителів, «які виліковують усі захворювання, що забезпечують успіх у бізнесі, любові, сімейних відносинах і т.д. і т.п., але і, зрозуміло, що знімають порчу та вроки ». Послуги представників окультизму досить різноманітні і досить пристосовані до потреб сьогодення. Останнім часом в Одесі успішно рекламуються послуги з ворожіння / прогнозам за допомогою карт Таро.

Помічено, що в період соціально-економічних реформ різко зростає число прикордонних психічних порушень, в числі яких тривожно-невротичні розлади займають велику питому вагу. В цей же період відзначається і сплеск, зростання забобонів в населенні, реакцією на який - за принципом: якщо зростає попит, то зростають і пропозиції - зростає число осіб, що займаються знахарством і взагалі окультизмом. Так було в країнах Європи, Америки та інших регіонах світу. Так є і так буде, бо зазначене властиво природі людини, а те, що відбувається в країні і регіоні відображає загальну закономірність.

Однак якби вони, знахарі, віщуні і різного роду цілителі зовсім не чинили допомогу звернувшимся до них клієнтам, якби вони виявлялися явно зовсім марними, то, природно, до них би ніхто надалі не звертався. Те, що знахарі / віщуні в певних випадках задовольняють запити своїх клієнтів обумовлено тим, що від 30 до 60% пацієнтів територіальних поліклінік і стаціонарів страждає від невротичних і психосоматичних розладів, що

імітують тілесні страждання, при яких психотерапія часто має вирішальне значення в лікуванні та реабілітації. А лікарі загальної практики, орієнтовані на органічну обумовленість страждань своїх пацієнтів, в своїй більшості після закінчення медичного вузу не підготовлені до діагностики функціонально-невротичних розладів, терплячому вислуховуванню скарг у цій специфічній категорії пацієнтів і встановленню з ними довірчого контакту і проведенню психотерапії. А саме психотерапія для цієї категорії пацієнтів володіє найбільш адекватним лікувальним впливом, що приносить не тільки душевний спокій, але і нормалізацію вегетативних, фізіологічних функцій.

Серед безлічі психотерапевтичних прийомів в рамках різних напрямків і методів психотерапії вкажемо на ефект плацебо (лат. *Placere* - буду угодний, сподобаюся). У типовому випадку плацебо - це якась нейтральна речовина, яка дається пацієнту під виглядом хорошого заспокійливого, протизапального або снотворного. У разі довіри / віри пацієнта у лікаря, він повною мірою або значно відзначає поліпшення свого стану. Ефектом плацебо мають так само всі методи і прийоми психотерапії, якщо пацієнт вірить психотерапевту / цілителю. В основі ефекту плацебо лежить опосередковане навіювання. Ефектом плацебо володіють усі способи і прийоми в багатому арсеналі т.зв. окультних наук, у числі яких ворожіння на картах Таро. Ми вибрали цей вид окультизму і знахарства тому, що з усіх любителів магічних процедур, шанувальники що довіряють прогнозам карт Таро доступніші проведенням з ними психологічних досліджень, що дозволяє об'єктивувати такі феномени як марновірство, особистісна тривожність, акцентуації характеру, що вже, в свою чергу, дозволяє цілеспрямовано здійснювати психологічну корекцію і профілактику.

Актуальність даної роботи зумовлена не стільки все ще недостатньо вивченою проблемою знахарства, скільки продемонструвати на матеріалі великого сучасного європейського міста, яким є Одеса, що головним в

поширенні знахарства і взагалі окультизму, в т.ч. ворожіння на картах Таро, є акцентуйовані риси характеру і висока особистісна тривожність, а також реклама, в т.ч. в ЗМІ, різного роду «магів і чарівників».

Мета роботи: виявити характерологічні особливості клієнтів знахарів і їх установки щодо способу і дій цілителя і ворожбита на картах Таро.

Об'єкт дослідження: клієнти знахарів / віщунів, які відчують потребу у вирішенні своїх особистісних, душевних проблем за допомогою примітивно простої процедури ворожіння / передбачення на картах Таро, яка знімає стрес.

Предмет дослідження: акцентуйовані риси характеру, в т.ч. особистісна тривожність, багато в чому зумовлюють марновірство, що лежить в основі потреби звернення до знахаря або ворожки.

Задачі :

- 1) Теоретичний аналіз явища знахарства / передбачення на картах Таро.
- 2) Підбір діагностичних методик для дослідження їх клієнтів.
- 3) Проведення діагностичної клініко-психологічної бесіди з метою збору необхідної інформації про умови і ситуації в житті досліджуваних осіб.
- 4) Проведення експериментально-психологічних досліджень, спрямованих на:
 - а) виявлення забобони, згідно короткого опитувальника.
 - б) встановлення типу акцентуації характеру, за Леонгардом-Шмішеком;
 - в) визначення рівня особистісної тривожності у випробовуваних, по Спілбергеру-Ханіна;
 - г) обробка і інтерпретація результатів дослідження.

Матеріал і методи дослідження. Нами досліджено 10 осіб з числа наших знайомих, які звертаються за допомогою до віщунів на картах Таро (8 жінок., 2 чол.) У віці від 20 до 40 років. З числа цих осіб рівень освіти наступний: вища - у одного, середня спеціальна - у трьох, середню загальну - у шести.

Групу контролю склали 10 осіб (8 жінок., 2 чол.) У віці від 23 до 37 років з числа студентів факультету психології. Рівень освіти в групі контролю - у всіх: одне вищу закінчене, друга вища на завершальному етапі.

Обидві групи випробовуваних в індивідуальному порядку пройшли психологічне обстеження: 1) клініко-психологічне дослідження; 2) короткий опитувальник для виявлення забобони стосовно до ворожіння на картах Таро; 3) тест Спілбергера-Ханіна на особистісну тривожність; 4) тест на акцентуацію характеру Леонгарда-Шмішека.

Робота представлена на 101 аркуші. При написанні роботи використовувалися: таблиці 24 шт., список літературних джерел 75 шт., додатків 20 шт.

Результати роботи були представлені на 8-й Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія людини: свідомість і реальність».

ВИСНОВКИ

Проблема забобонів і забобонності тісно пов'язана з проблемою психологічної безпеки суспільства. На наше переконання, зростаюча в останні роки прихильність населення до містицизму є прямим наслідком постійно посилюючихся деструктивних процесів в державі і нації - розколу в суспільстві з економічного, релігійного, національного та за іншими ознаками, втрати основною масою населення стабільного соціально-економічного становища, незахищеності і невпевненості в завтрашньому дні, моральної і духовної деградації. Яскраво виражене посилення забобонності може стати серйозною перешкодою до соціальної активності, творчості, здатності діяти самостійно та ініціативно. Забобонність слід розцінювати як негативне явище.

В. Даль розглядає марновірство як помилкове, пусте, безглузде вірування будь-що-небудь; віру в чудесне, надприродне, в ворожбу, ворожіння, в прикмети, ознаки, віру в причину і наслідок, де причинно-наслідкового зв'язку не видно [13].

У забобони магічними властивостями наділяється все навколишнє індивіда - природні явища і предмети, створені руками людини; всі природні і створені людиною явища одушевляються і знаходять персоніфікований вид. Забобони регулюють поведінку людей за допомогою персоніфікації соціальних і моральних норм. У забобонах заохочується соціально корисна поведінка і риси характеру - працьовитість, доброзичливість, безконфліктність, слухняність. Практично кожна дія забобонної людини супроводжується молитвами, замовляннями, ритуалами, застосуванням оберегів і амулетів. Забобони також табуірують різні види діяльності в тій чи іншій мірі. Внутрішня суперечливість забобонів полягає в тому, що вони навчають не тільки соціально одобряній поведінці, але також і засудженими знаннями та уміннями, наприклад вмінню наводити порчу.

Розвиток забобонності, містицизму, релігійності у сучасного індивіда з досить високим рівнем логічного мислення можна імовірно розглядати як

один з численних способів втечі в віртуальний світ від проблем дійсно нерозв'язних або які здаються такими. Уход в світ ілюзій можливо здійснювати не тільки за допомогою наркотизації і алкоголізації, читання фантастики, комп'ютерних ігор, але також і за допомогою забобонів. Людина, що живе в нестабільному світі різноманітних небезпек, шукає захисту в світі духів і богів. Тікаючи в віртуальний світ містичних уявлень, вона прагне до зниження рівня вираженості страху смерті. Цей страх, ймовірно, стає більш вираженим в умовах соціальних, економічних і духовних криз, в умовах незахищеності.

Основний висновок клініко-психологічного дослідження полягає в тому, що клієнтів знахарів і віщунів на картах Таро можна наділити певними акцентуаціями характеру ґрунтуючись на тесті Леонгарда-Шмішека і до високо високотривожних осіб, використовуючи тест особистої тривожності Спілбергера-Ханіна. В результаті роботи ми можемо стверджувати, що люди які звертаються до подібного роду послуг мають відхилення від норми психічних функцій.

У першому розділі був проведений літературно-теоретичний огляд літератури минулих років, вивчення історії появи карт Таро і сучасне популярне використання цих карт для організації гідного заробітку того, хто гадає дає нам можливість формування особистого погляду і відношення до цієї проблеми, побачити тенденції розвитку цього явища в умовах використання всесвітньої мережі інтернет у сучасному світі. Що стосується країн Східної Європи, в т.ч. України, то в сільській місцевості триває традиція лікування травами, настої яких часто застосовують одночасно із нашоптуванням, які знахар/знахарка (нерідко літнього віку) бубонить в темному або напівтемному приміщенні за типом молитви, багаторазово повтореної. Якщо знахар/знахарка молоді, то типова їх легенда про те, що їм передали у спадок лікування народними способами їх прабабки/прадіди, що підвищує їх авторитет і т.ч. підвищує податливість клієнтів їх впливу. Тобто, не знаючи теорії (а вона їм і не потрібна), застосовуються усі ті прийоми,

відпрацьовані віками, які виявляються ефективними завдяки навіюванню, посиленій змінній/звуженій свідомості клієнта. Усе це посилює темрява/напівтемрява і нашіптування, що провокує необхідність напруженого вслухування, що підвищує навіюваність. Усе це можна було б допустити, коли б не одно "але" - знахарі не володіють медичною і психологічною діагностикою і тому у багатьох випадках здатні завдати шкоди здоров'ю пацієнтів.

Аналіз цієї проблеми показав, що можна говорити про тенденцію етико-научно-філософського синтезу, що розвивається. Для сучасної соціокультурної ситуації характерний діалог між езотеричними формами досягнення буття і філософсько-раціональним, науковим осмисленням світу. Так, сучасний езотеризм будується на ідеях загального енергоінформаційного обміну, глобального еволюціонізму. Слід зазначити, що езотеризм в умовах масової культури і критики традиційних критеріїв науковості створює передумови для формування псевдонауки.

У другому розділі основними завданнями було: підбір діагностичних методик для дослідження клієнтів ворожок, проведення діагностичної клініко-психологічної бесіди з метою збору необхідної інформації про життя досліджених осіб, проведення експериментально-психологічних досліджень для виявлення забобону, згідно короткого опитувача, встановлення типу акцентуації характеру, по Леонгарду-Шмишеку, визначення рівня особової тривожності у випробовуваних, по Спілбергеру-Ханіну. В результаті проведеної роботи були отримані наступні результати: серед акцентуєваних рис характеру у них переважають висока вразливість і демонстративність, дистимічність, застрягаємість, екзальтованість, висока емотивність і знижена самооцінка. У клієнтів провісників на картах Таро, рівень особової тривожності зазвичай підвищений, що особливо помітно у людей з високими показниками IQ, клієнти знахарів мають підвищену навіюваність відносно всього того, що зачіпає їх здоров'я і сім'ю.

У третьому розділі було приділено велику увагу питанням психопрофілактики забобон у рамках роботи з групою, суспільством.

Клієнти знахарів мають підвищену сугестивність щодо всього того, що зачіпає їх здоров'я особисто, а також здоров'я їхніх близьких. Серед факторів психотерапії, що мають на них високий позитивний ефект, такі: встановлення довірчого контакту; навіювання - переважно непряме - особливо проведене в структурі психотерапії на контакті з використанням пізнавально-поведінкових механізмів психологічного захисту.

Нагадаємо, що велику допомогу в підвищенні самооцінки у осіб, що комплексують, серед жителів міста і області грає популяризація методів саморегуляції, в т.ч. методи аутогенного тренування і медитації. Вживані в системі пізнавально-поведінкової психотерапії вони розширюють можливості особи, сприяють загальному заспокоєнню і нормалізації вегетативної регуляції, створюють відчуття психологічного благополуччя і упевненості.

Отже, виконуючи афективно-захисну і компенсуючу функції, забобони дозволяють понизити рівень тривоги, підвищити рівень задоволеності життям і собою, набути почуття безпеки і захищеності. Інший позитивний аспект функціонування забобонів полягає в первинному подоланні з їх допомогою труднощів в уявному плані, а згодом і неусвідомленого регулювання поведінки відповідно до очікувань. Негативна роль забобонів включає створення перешкод особовому і інтелектуальному розвитку, творчості, самоактуалізації; створення передумов підпорядкованості управляючим діям зі сторони і реактивності. Забобонний спосіб реагування більшою мірою актуальний для невизначених ситуацій, важких періодів життя, що вимагають швидкого ухвалення важливих рішень. Забобонність також може бути результируючою тенденцією тривалого досвіду невдач.

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бассин Ф.В. Проблема бессознательного. – М., 1968. – 468 с.
2. Банцхаф Х. Самоучитель по Таро. М.: ЦАИ. 1999.
3. Батаршев А.В. Диагностика пограничных психических расстройств личности. – М., 2000. – 320 с.
4. Берн Э. Познай себя. Екатеринбург, 2002.
5. БИБЛИЯ (Книги священного писания Ветхого и Нового Завета канонические)
6. Блейлер Э. Аутистическое мышление // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления. М., 1981.
7. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб.: Питер, 2006. – 528с.
8. Брунер Дж. Психология познания. М., 1977.
9. Гальперин П.Я. Лекции по психологии. М., 2002.
10. Ганнушкин П.Б. Избранные произведения. – М., 1962. – 296 с.
11. Грушко Е.А., Медведев Ю.М. Энциклопедия русских суеверий. М., 2000.
12. Гугенхайм, М., фон. Все о картах Таро. Спб., М.: 2004.
13. Даль Вл. Толковый словарь в 4-х томах. – М., 1955. – Т., с. 88.
14. Демоз Л. Психоистория. Ростов н/Д, 2000.
15. Десятников В.Ф., Сорокина Т.Т. Скрытые депрессии в практике врачей. – Минск, 1981. – 240 с.
16. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М., 1989. – 287 с.
17. И.П.Павлов в воспоминаниях современников. – Л.:Наука, 1967.– 384 с. см. главу: Е.М.Крепс «И.П.Павлов и религия», сс. 129-133.
18. Карвасарский Б.Д. Медицинская психология. – Л.: Медицина, 1982. – 272с.
19. КОРАН / Пер на рус.яз. ак. И.Ю.Крачковского. – М., 1990.
20. Кречмер Э. Строение тела и характер/Пер. с нем.–М., 2002. – 260 с.
21. Кречмер Э. Медицинская психология / Пер. с нем. – М., 1930. 304с.

22. Ларионов И.К. Арканы Таро. М.: Прометей, 1990.
23. Лебедев В.И. Духи в зеркале психологии. М., 1987.
24. Лебон Г. Психология масс. Минск; М., 2000.
25. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1930.
26. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. М., 1999.
27. Леонгард К. Акцентуированные личности / Пер. с нем. – Киев, 1982. – 392 с.
28. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. Т. 1. М., 1983.
29. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л., 1982. – 280 с.
30. Лурия Р.А. Внутренняя картина болезни и ятрогенные заболевания. – М., 1977. – 112 с.
31. Лурия Р.А. Об историческом развитии познавательных процессов. М., 1974.
32. Мезенцев В.А. Энциклопедия чудес. Кн. 1: Обычное в необычном. М., 1988.
33. Меницкий В.Е. Моя небесная жизнь: воспоминания летчика-испытателя. М., 1999.
34. МКБ-10. МКБ-10. Классификация психических и поведенческих расстройств. ВОЗ, 1996. – 208 с.
35. Мюллер М. От слова к вере. М., 2002.
36. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М., 1991. – 671 с.
37. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных. – М., 1973. – 508 с.
38. Пиаже Ж. Психология интеллекта. СПб., 2003.
39. Платонов К.И. Слово как физиологический и лечебный фактор. – М., 1957. – 431 с.
40. Платонов К. К. Занимательная психология. – М. Молод. гвардия, 2011. – 224 с.

41. Пропп В.Я. Сказка. Эпос. Песня. М., 2001.
42. Простомолотов В.Ф. Размышление о психотерапии. – Одесса, 2013. – 352 с.
43. Простомолотов В.Ф. Пограничная психиатрия. – Одесса, 2016. – 465 с.
44. Простомолотов В.Ф. Уроки так называемой телепсихотерапии // Первая науч./практ. конф. «Актуальные вопросы психотерапии и народной медицины». Одесса, 1990. – СС. 55-46.
45. Простомолотов В.Ф. Библия в психагогическом процессе при невротических и поведенческих расстройствах // Материалы межд.конф. «Опыт и перспективы развития психологии в Приднестровье». – Тирасполь, 2000. – СС. 161-165.
46. Психологический словарь / под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2006. – 479с.
47. ПЯТЬ КНИГ ТОРЫ / русский перевод Давида Йосифона, 1978(5738).
48. Райт Гарри. Свидетель колдовства / Пер. с англ. – М.: Молодая гвардия, 1971. – 208 с.
49. Рассел Б. Может ли человек быть рациональным? // www.i-u.ru
50. Рожнов В.Е. О роли гипноза в психотерапии // Вопросы психотерапии. – М., 1966. – СС. 22-26.
51. Рожнов В.Е., Чаргейшвили Ю.П. Психотерапия, психопрофилактика, психогигиена // Руководство по психотерапии / Под ред. В.Е.Рожнова. – 3-е изд. – Таш.: Медицина, 1985. – СС.64-73.
52. Рубенштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2005. – 713 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
53. Саенко Ю.В. Суеверия современных студентов // Вопросы психологии. 2004. № 4.
54. Саенко Ю.В. Суеверия как препятствие для личностного и профессионального развития // Акмеология: личностное и

- профессиональное развитие: Материалы Междунар. науч. конф. 7–8 окт. 2004 г. М., 2004.
55. Сборник психологических тестов. Часть I: Пособие / сост. Е.Е.Миронова – Мн.: Женский институт ЭНВИЛА, 2005. – 155 с.
56. Сеченов И.М. Избранные произведения. – М., 1952. – 772 с.
57. Словарь иностранных слов. – 18-е изд., М., 1989. – 624 с.
58. Спилбергер Ч.Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревожности / Ч.Д. Спилбергер // Стресс и тревога в спорте/ Сост. Ю. Ханин. –М., 1983. – С. 12-24.
59. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста / Под ред. С.Ю. Циркина. СПб., 1999.
60. Степанов С.С. Психология в лицах. – М., 2001. – 384 с.
61. Тиганов А.С. Клиническая психопатология // Руководство по психиатрии в 2-х томах, М., 1999. - Том 1-й. – СС. 27-77.
62. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 840 с.
63. Форель А. Гипнотизм или внушение и психотерапия / Пер. с нем. – Л., 1928. – 304 с.
64. Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1989.
65. Хазел К. В плену суеверия. Заокский: Источник жизни. 2002.
66. Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П.Я.Гальперина и А.Н.Ждан. – М., 1980. – 296 с.
67. Шейнов В.П. Психология обмана и мошенничества. – М., 2005. – 464 с. (Библиотека практической психологии).
68. Шерток Л. Гипноз / Пер. с франц. – М., 1972. – 160 с.
69. Шерток Л. Непознанное в психике человека / Пер. с франц. – М., 1982. – 312 с.
70. Шкуратов В.А. Историческая психология. М., 1997.
71. Элиаде М. История веры и религиозных идей. М.: Критерион, 2002. 3т.
72. Эриксон М. Семинар с доктором медицины Милтоном Эриксоном:

Уроки гипноза / Пер. с англ. – М., 1994. – 316 с.

73. Юнг К. Об архетипах коллективного бессознательного./ Юнг К.Г.

Архетип и символ. М.: Renaissance, 1991.

74. Юнг К. Практика психотерапии / Пер. с нем. – СПб, 1998. – 416 с.

75. Ясперс К. Общая психопатология / Пер. с нем. – М., 1997. – 1056 с.